

Bill No. 3/07-08

155

2008-0320

नाडी विज्ञानम् - नु कणाद महर्षि

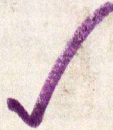
with the commentary नु वैद्य हरिहरनाथ
शास्त्री - Edited by पं. वैद्यनाथ
शास्त्री. Moradabad, 1960 Vikram
era.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

~~2008-0320~~

1390

10

श्रीः ॥

नाडीविज्ञानम्

श्रीकणादमहर्षिणा प्रणीतम्

मुगादाबादनिवासिनेन्द्रप्रस्थस्थवनवारीलालायुर्वेद-
विद्यालयाध्यापकेन सांख्याचार्येतिप्राप्तपदकेन

वैद्यहरिहरनाथशास्त्रिणा

विरचितसंस्कृतटीकोपेतम्

Indira Gandhi National

Centre for the Arts

तच्च

संशोधितम्

मुगादाबादस्थतन्त्रप्रभाकरनामकमुद्रणयंत्रे पष्ठ्यधिकै-

कोनविंशतिशततमे विक्रमायेऽब्दे मुद्रितम् ॥

DATA ENTERED

Date..24/06/08.....

SANS
615.536

KAN

तंत्रांतरस्था नाडीज्ञानोपयोगिनः श्लोकाः सन्ति

रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तर मोषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चान्ज्ञानर्व समाचरेत् ॥ १ ॥
लक्षयित्वा देशकालौ ज्ञात्वा रोगवलावलम् ।
चिकित्सामारभेद्वैद्यो यशः कीर्तिमवाप्नुयात् ॥ २ ॥
रग्णावस्थां ततो नाडीं भेषजं पथ्यमेव च ।
देशकालञ्च पात्रं च यो जानानि स वैद्यराट् ॥ ३ ॥
रोगाक्रान्तशरीरस्य स्थानान्यष्टौ परीक्षयेत् ।
नाडी मूत्रं मलं जिह्वां शब्दस्पर्शदृग्गतिम् ॥ ४ ॥
आदौ सर्वेषु रोगेषु नाडीजिह्वाग्र नेत्रकम् ।
मूत्रार्तवं परीक्षेत पश्चाद्गुणां चिकित्सयेत् ॥ ५ ॥
निदानपंचकादीनां लक्षणं वैद्यसत्तमः ।
नाडीन्तु संवलीकृत्य चिकित्सामाचरेत्खलु ॥ ६ ॥
परीक्षणीयाः सततं नाडीनां गतयः पृथक् ।
नचाध्ययनमात्रेण नाडीज्ञानं भवेदिह ॥ ७ ॥
हिंसा स्नायुर्वसा नाडी धमनी धामनी धरा ।
सन्तुकी जीवतज्ञा च शिरा पर्यायवाचकाः ॥ ८ ॥
कचिद्ग्रन्थानुसंधानाद्देशकालविभागतः ।
कचित्प्रकरणाच्चापि नाडीज्ञानं भवेदिति ॥ ९ ॥

KALANIDHI

Rare Book Collection

ACC No.: R-320.....

IGNCA

Date: 25-7-08.....

❀ श्रीगणेशायनमः ❀

अथ नाडीविज्ञानम्.

यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो ।

वेदा जाता ऋग्यजुःसामरूपाः ॥

सायुर्वेदाऽथर्ववेदश्च तस्मिन् ।

आस्तां शम्भौ श्रीकणादस्य भक्तिः ॥ १ ॥

स्वस्तिह वैशेषिककर्त्ता श्रीकणादः श्रोतृणामध्येतृणाञ्च
विघ्नविनाशाय मंगलगातनोति यदितिग्रन्थेन शिष्यशिक्षायै ग्रंथादौ
निवध्नाति च पञ्चसंख्यागतेभ्यः सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषे
ज्ञाननाम्ना पञ्चसंख्यां प्राप्तेभ्यः । यद्वक्त्रेभ्यः । यस्य शिवस्य ।
मुखेभ्यः पञ्चवक्त्रेभ्य इत्यर्थः । ऋग्यजुःसामरूपा वेदा जाताः (१)

(१) नियताक्षरपादयुतो देवदैवत्यः एकविंशतिशः सात्माको वेदभा-
गः ऋग ऋच्यस्ते स्तूयस्ते देवा अनयः ऋचस्तुनौ किप् । गीतिरहिता-
ऽनिष्ठाक्षरपादो वेदभागा यजुः ॥ इज्यते अनेन अर्तिपृथपिमजितनिधने
तापिनिदित्युसिः । सहस्रशास्त्रः पितृदेवताको वेदविशेषः सामवेदः चतुर्णां
वेदानां मध्यं गानमाधुर्येणातिरमणीयत्वाद्विष्णोर्विभूतिः सामेत्युच्यते, ।

सायुर्वेदाथर्ववेदश्च जातः । (२) तस्मिन्शम्भौ महादेवे सं सुखं
भवति भावयति वा मितद्वादित्वाहुः । श्रीकणादस्यवैशेषिकदर्श-
नकर्तुर्मुनेः (३) भक्तिः । अनुरागः आस्ताम् ॥ १ ॥

आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो

वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ते महेशात् ।

• तस्माद्भाताऽध्यैष्ट तस्मात्तुराषाट्

तस्माज्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥ २ ॥

वैद्यकाख्यो वैद्यकशास्त्रम् । पञ्चम वेदः अथर्ववेदस्योपांग-
भूतः ॥ आस्ते परन्तु कश्चिद् । कोऽपि मनुजः । महेशात् शम्भोः
सकाशात् ॥ वेत्ता आयुर्वेदतत्त्वज्ञो नास्ते, ननु तर्हि कथमाविर्भावः
इत्याशङ्क्यामाह धाता, प्रजापतिः तस्मात् महेशनाम्नः जगदीशान्
अध्यैष्ट अपाठीत् । तुराषाट् तु तूर्ति इति तुर इगुपधेतिकः तुरं वेगं
वन्तं साहयति अभिभवति प्यन्तात्सहेः किप् सहेः साडः सः इति
षत्वम् अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः आम्प्रेक्ष्यो वा तस्माद् ब्रह्म-
णः अध्यैष्ट पठितवान् इन्द्रो ब्रह्माणमेव गुरुत्वेन निर्णय्य तज्ज्ञानं
लेभे, अहं-कणादः तस्मात् तुरासाह; इन्द्रस्य सकाशात् ।
ज्ञात्वा सम्यक् ज्ञानं लब्ध्वा शास्त्रम् नाडीविज्ञानरूपम् वक्तुम् ।

(२) आयुः शरीरंन्द्रिय-सत्त्वात्मसंयोगस्तदस्मिन्विद्यते, अगवायुर-
नेन विन्दतीत्यायुर्वेदः ऋग्वेदस्पोषवेदः, सायुर्वेदश्चासावथर्ववेदः प्रायेणाभि-
चारार्थं ऋग्वेदांशः । छान्दोग्यायुपनिषत्प्रसिद्धश्चतुर्थवेदः पञ्चाशच्छास्त्र-
त्मकः सायुर्वेदाथर्ववेदः ।

(३) उपास्याकारचित्तवृत्त्या वृत्तिरूपाणां परिपक्वनिदिध्यासनान्तरायां
श्रवणमननाभ्यासफलभूतायामनुरक्तौ भक्तिशब्दोऽत्र ज्ञेयः ।

ख्यापयितुम्, अहामि, मया गुरोः सकाशात्लब्धवैतत्प्रकाशित-
मिति भावः ॥ २ ॥

सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम् ।
नाभिकन्दनिवद्धास्तास्तिर्यग्गूर्द्धमधःस्थिताः ॥ ३ ॥

देहिनाम् जीवानाम् स्थूलाः पुष्टावयवाः षण्डुकादयः सूक्ष्माः
तन्ववयवा जालधरादयः । सार्द्धत्रिकोट्यः अर्द्धकोट्या युक्तः
त्रिकोट्या । नाड्यः शिराः नाडयति, नाड्यते वा नडभ्रंशे चुरा-
दिः अचः इः डीष् हि, सन्ति इतिशेषः ताः नाड्यः नाभिकन्दे-
निवद्धाः । नाभौ दृढं बद्धाः अथवा, नाभौ कन्दं, मूलं निवद्धं
वासां वाः । ताः तिर्यग्भावेन, वक्रभावेन, उर्द्धभावेन, अधोभा-
वेन च विशेषस्त्वमे द्रष्टव्यः स्थिताः । विन्यस्ता, यथाह-सुश्रुतः

“यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
ताभ्यां सर्वा निवद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ।
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिष्युपाश्रिताः ।
शिराभिरावृता नाभिश्चक्रं ताभिरिवारकैरिति” ॥ १ ॥

द्वासप्ततिसहस्रन्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्तिताः ।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पंचेन्द्रियगुणावहाः ॥ ४ ॥

तासाम्—सार्द्धत्रिकोटीनां नाडीनां मध्ये द्वासप्ततिसहस्रं
द्व्युत्तरसप्ततिसहस्रसंख्यकाः स्थूलाः पुष्टाः नाड्यः शिरा धम-
न्यः अहर्निशं तनौ पवनस्य धमनाद्धमनी संज्ञकाः । पंचेन्द्रिया-
णां चक्षुःश्रोत्रव्राणरसनत्वगाख्यानाम् गुणान् रूपशब्दगंध,
रसस्पर्शान् ॥ आवहन्ति, प्रापयन्ति, पंचेन्द्रियगुणावहाः । ताः

धमनौसंज्ञका नाड्यः—धन्याः श्लाघ्याः प्रधाना इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तासांच सूक्ष्मशुषिराणि शतानि सप्त-
स्युस्तानि यैरसकृदन्नरसं वहद्भिः ।

आप्यायते वपुः इदं हि नृणाममीषाम्-

अम्भः स्रवद्भिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः ॥ ५ ॥

तासाम्—द्वासप्ततिसहस्राणाम् ॥ मध्ये—तानि सूक्ष्मशुषि-
राणि अणुमुखानि सप्तशतानि, स्युः—यदाह सुश्रुतः शिरा-
वर्णनविभक्तिनामकेऽध्याये “सप्तशिराशतानि भवन्ति याभिरिदं
शरीरमाराम इव, जलहारिणीभिः, केदार इव च कुल्याभि रूपस्ति-
ह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः” इत्यादिना,
असकृत् पुनः पुनः अन्नरसं आहाररसं वहद्भिः प्राययद्भिः यैः
सूक्ष्मशुषिरैः अमीषां—नृणाम्, जन्तूनां इदं, वपुः तनुः अम्भः
स्रवद्भिः । जलं प्रापयद्भिः । सिन्धुशतैः नदीशतैः समुद्रः अर्णव
इव आप्याय्यते प्रपूर्यते, ॥ ५ ॥

आपादतः प्रभृति गात्रमशेषमेषा—

मामस्तकादपि च नाभिपुरः स्थितेन ॥

एतन्मृदंग इव चर्मचयेन नद्धं ।

कायं नृणामिह शिराशतसप्तकेन ॥ ६ ॥

इह, जगति, एषाम् नृणाम् । आपादतः प्रभृति चरणादा-
रभ्य आमस्तकात्, शिरः पर्यन्तम् । अशेषगात्रम् । सम्पूर्णं
शरीरं, व्याप्य इतिशेषः, नाभिपुरःस्थितेन, शिरासप्तशतकेन,

सप्तशतशिराभिः एतत्—कायं—देहम् । चर्मचयेन, चर्मगुणेन,
मृदङ्ग इव नद्धम्—समन्ततो वद्धम् ॥ ६ ॥

शतसप्तानां मध्ये चतुरधिकाविंशति स्फुटास्तासाम्,
एका परीक्षणीया दक्षिणकरचरणविन्यस्ता ॥ ७ ॥

तासाम्—शतसप्तानां मध्ये, सप्तशतनाडीनां मध्ये,—
चतुर्विंशतिः शिराः स्फुटाः, विकसिताः ॥ निष्ठन्ति, यदुक्तं
सुश्रुतेन, शारीरस्थाने, “चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवाः अभि-
हिताः—तासां तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्ध्वगा दश दश चाधो-
गाभिन्त्यः चतस्त्रिंशतिर्युगाः । ऊर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगंध,
प्रज्ञासोच्छ्वासजृम्भितक्षुब्धसितकथितरुदितादीन् विशेषान् भिवह-
न्त्यः शरीरं धारयन्ति, ॥ अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तं वार्दा-
नघं वहन्ति । तिर्यग्गतानां तु चतसृणां धमनीनामैकैः काशतथा
सहस्रधाचोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्यातास्ताभिर्गिदं शरीरं गवा-
क्षितं विवद्धमाततंच तासां मुखानि रोगकूपप्रतिबद्धानि
इत्यादि” तासां चतुर्विंशतीनां मध्ये, एका, नाडी, एकस्या एव
पादादूर्ध्वं गमनात् परीक्षणीया, कीदृशी सा दक्षिणकरचरण-
विन्यस्ता, दक्षिणहस्तादारभ्य, दक्षिणपादं व्याप्य, विन्यस्ता,
प्रसृता, एवमेव, स्त्रिया, वामकरचरणविन्यस्ता बोद्धव्या
पुरुषस्य प्राधान्यादत्र दक्षिणशब्दो ज्ञेयः ॥ तदुक्तं “वामै-
श्वर्या शोऽया, नाडी पुंसस्तु दक्षिणे । इति प्रोक्तो मया देवि
सर्वदेहेषु देहिनाम्,, ननु तर्हि नपुंसकस्य कथं परीक्षयेत्याशङ्का-
यामाह, नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतः गवारप्रकटतामपेक्ष्य परी-
क्षा कार्या, अयमाशयोऽत्र नपुंसके यदा स्त्रिय आकाराधिक्यं स्या

तदा वामहस्तस्य, यदा च पुरुषाकाराधिकता स्यात्तदा दक्षिण
करस्था नाडी परीक्षणीयेतिभावः । साम्यन्तु नस्यादेव कुत्रि
मस्य प्रकृतिस्थिता इतिविशेषः ननु कथं स्त्रीपुरुषयोर्वामदक्षिण
भेदतो नाडीपरीक्षा क्रियते, अतः आह कूर्मस्थितिभेदाद्वामदक्षिण
भेदः । इङ्गलैण्डियैस्तु वामदक्षिणभेदतो नाड्याः किञ्चिन्महत्त्वं
मन्यते, तदपि समीचीनं ननु भिषजः चरणनाडीं न पश्यन्ति
अतोऽगम्या सा इतितत्प्रकाशनार्थं प्राचीनानां सदुपदेशः चरणेति
वामस्य चरणस्य तु दक्षिणग्रंथिपश्चात्पार्श्वस्था, दक्षिणपाद
स्य तु, वामग्रन्थिपश्चात्पार्श्वस्थैव परीक्षणीया, करस्था तु
वक्ष्यते ॥ ७ ॥

तिर्य्यक्कूर्मो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्रं तस्य पुच्छं च याम्ये ॥
ऊर्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात्संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥ ८ ॥

देहिनाम् शरीरिणाम् । नाभिदेशे नाभ्याभ्रये । तिर्य्यक्कूर्म
वक्रभावापन्नवच्छपवदवयवविशिष्टं नाडीचक्रम् । अस्तीति शेषः
तस्य कूर्मवदवयवविशिष्टस्य नाडीचक्रस्य । वामे पुरुषस्य वामपार्श्वे
वक्रम् मुखम् । याम्ये, दक्षिणेपार्श्वे, पुच्छम् लंगूलम् । ऊर्ध्वे भागे
उपगितने भागे, यत्र पुरुषस्य हृदयादिकं भवति ॥ वामौ हस्तपादौ
सव्यौ करचरणौ । तस्य कूर्मस्येव नाडीचक्रस्य अधस्तात् गुदवस्त्या-
दिनिकटे । दक्षिणौ हस्तपादौ स्याताम् ॥ ८ ॥

वक्रेनाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयं तथा ।

पंच पंच करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥ ९ ॥

तस्य कूर्मस्य वक्त्रे वामपार्श्वस्थे मुखे । नाडीद्वयम् तथा
पुच्छे दक्षिणपार्श्वस्थे लांगूले । नाडीद्वयम् अनया संख्यया सुश्च
स्योक्तास्तिर्यग्गाश्चतस्रः सर्वांगगता धमन्यो दृष्टव्याः । वामदक्षि
णभागयोः करे पादे च पंच पंच ज्ञेयाः अर्थात् वामे करे पंच
वामे पादे च पंच धमन्यो ज्ञातव्याः तथैव दक्षिणे करे, पादेऽपि
पंच पंच ज्ञेयाः अनेनोद्धृता दश अधोगाश्च दश धमन्यः प्रदर्शिताः
याश्च हृदयमभिप्रपन्ना त्रिधा भूत्वा त्रिंशद्भवन्ति याश्चामपङ्काश्या
न्तरि त्रिधा भूत्वा त्रिंशद्भवन्तीति व्याख्याताः ॥ ९ ॥

नाडीपरिक्षाण्कारमाह

सव्येन रोगधृतिर्कूर्परभागभाजा,
पीड्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण ।
अंगुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये ।

नाडी प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥ १० ॥

अथ वैद्यः दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण, स्वीयतर्जनीमध्यमा
नामिकाङ्गुलिभिः अंगुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये, अंगुष्ठमूलमधि
बन्धयोर्मध्यस्थले प्रभञ्जनः वातः गतिः यस्या नाड्याः सा प्रभञ्ज
नगतिस्तां प्रभञ्जनगतिं, नाडी सततं आरोग्यावस्थायामपि परी-
क्षेत् अथवा “ पितं पंगुः कफः पंगुः पंगवो मलधातवः वायुना
यत्रनीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवदिति प्रमाण्यात् ” पित्तश्लेष्मणोर्मत्त
रभावात् प्रभञ्जनस्य वायोर्मतियत्रेति व्युत्पत्तिः समीचीना किं कृत्वा
सव्येन वामहस्तेन नाडीं धमनीं आपीड्य गृहीत्वा मर्दयित्वा
वा अंगुष्ठमूलादाहम्य कूर्परान्तं देशं किंचिन्मर्दयित्वाथ च, वामक-

रेण कफोणिमधस्ताद् गृहीत्वा, दक्षिणकर्मगुलिकात्रयेण अंगुष्ठमू-
लमणिवन्धयोर्मध्ये नाडीपरीक्षाकार्येतिभावः । कथम्भूतेन सव्येन
रोगधृतिर्कूर्परभागभाजा । रोगाणां वातादिपिशुनवायूनां धृतिः
धारणं यत्र स एव कूर्परः, कफोणिदेशः भुजमध्यग्रन्थिः (कंह-
नीतिदेशभाषायांप्रसिद्धा) तस्य भागं, स्थानं, । भजते इति
रोगधृतिर्कूर्परभागभाक्तेन भाग इति समुदितकफोणिपरम् । भजति
परीक्षकाले तत्र हस्तस्थितये आपीड्यत्यर्थात्नाडी मेतच्च आपीडनं वाता
दिगौरवार्पणवोधनाय अथेतित्यापीडनानन्तरम् । नतु परीक्षाकाले व्या-
पीडनस्थितिः दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षायामन्यथात्वात् ॥ १० ॥

परीक्षणीयमाह

Indira Gandhi National

वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातं रसं त्वष्टृ ।

साध्यासाध्यविवेकंच सर्वं नाडी प्रकाशयेत् ॥ ११ ॥

नाडी अंगुष्ठमूळस्थाधमनी, वातं, पित्तं, कफं, द्वन्द्वं, द्विदोषं
सन्निपातं, त्रिदोषं, रसं, रमध तुं, अमृत्, रक्तं, तुशब्दाद्रसगु-
भिन्न मांसमेदोऽस्थिमज्जप्रभृतिष्वध्वातवो बोद्धव्याः साध्यासा-
ध्यविवेकञ्च साध्याऽसाध्यज्ञानम् सर्वं रोगादिकमितिभावः प्रकाश-
येत् । ज्ञापयेत् ॥ ११ ॥

इति नाडीविज्ञाने प्रथमोद्योतः ॥

अथ नाडीज्ञानसमयमाह.

प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् ।

सुखासीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥ १२ ॥

कृतः अनुष्ठितः समाचारः—प्रातः कालीनमलोत्सर्गविधिः ।

येन सः सुखासीनः—सुखोपविष्टः ॥ वैद्य इतिशेषः ॥ कृताचार

परिग्रहं—कृतशौचादिकृत्यम् ॥ सुखासीनं—रोगिणमितिशेषः ॥ प्रातः

परीक्षार्थम् उपाचरेत् । प्रातः इतिप्रायिकं मध्याह्ने प्युष्णतान्विता

सायह्ने धावमानाचेतिवचनात् ॥ १२ ॥

निषिद्धकालमाह.

सद्यस्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः ।

व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥ १३ ॥

सद्यस्नातस्य तत्क्षणेविहितावगाहनस्य भुक्तस्य कृतभोजनस्य

क्षुत्तृष्णातपसेविनः । उपवासपिपासाधर्मसेवकस्य व्यायामाक्रान्त

देहस्य । परिश्रमाक्रान्तशरीरस्य ॥ नाडी सम्यक् न बुध्यते

ज्ञायते ॥ १३ ॥

तैलाभ्यंगे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।

तथा न ज्ञायते नाडी यथादुर्गतमा नदी ॥ १४ ॥

तैलाभ्यङ्गे तैलमर्दने तैल इतिस्नेहमात्रोपलक्षणम् तेन घृत

वसादिमर्दनमपिबोध्यम् । सुप्ते निद्राकाले । भोजनांतरे भोजन

मध्ये भोजनावसानमात्रे च दुर्गतमा अमाधजलपूर्णानदीव नाडी

न ज्ञायते नानुभूयते वातमूर्च्छादिक्षणिकरोगे, नायं विधिः ।

अथ वातादिस्वभावक्रममाह.

आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।

अन्ते च वहते श्लेष्मा नाडीकात्रयलक्षणम् ॥ १५ ॥

आदौ कफोऽणिपीडनद्वितीयक्षणे अर्थाद्यदा वैद्यः कफोऽणिं गृह्णाति सद्रपेक्षया द्वितीयेक्षणे वातो वहते तथैव मध्ये वातगत्यपेक्षया द्वितीयक्षणे पित्तं च अन्ते च वातगत्यपेक्षया तृतीयक्षणे श्लेष्मा कफः वहते चलति इदमेव नाडीकात्रयलक्षणम् । केचिदाहुः आदौ अप्रस्थाने तर्जनीनिवेशस्थाने वातो वहते इत्यादि तच्चामूलकं स्थानभेदस्य कुत्राप्यवक्ष्यमाणत्वात् । तथाच “वाताधिका वहन्मध्ये त्वमे वहति पित्तल” । अन्ते च वहते श्लेष्मा मिश्रिते मिश्रलक्षणा ॥ आदौ च वहते पित्तं मध्ये श्लेष्मा तथैव च । अन्ते प्रभञ्जनो ज्ञेयः सर्वशास्त्राविशारदैः” । एतौ द्वावप्यमूलकौ यतो नास्त्येव नाडीस्थानविचारणा यथाचोक्तं तन्त्रांतरं “अत एव मयाचित्ते सर्वमानीयतत्त्वतः । कथ्यते नास्ति नास्तीह नाडीस्थानविचारणा ॥ किन्तु नाडीगतिः श्रेष्ठा शास्त्रकारैः प्रकीर्तिता । न च तत्र हि सन्देहो लेशमात्रोपि विद्यते तत्प्रकारोप्ययं ज्ञेयः सावधानतया किल । यथा सर्पजलौकादिगतिर्वातस्य गद्यते न तत्र कुरुते कोऽपि पित्तश्लेष्मभवं ध्रमम्” महर्षिणामनेन सत्यसिद्धांतेन वाताधिकावहेन्मध्ये इत्युक्तोक्तः “तृणं पुरःसरं कृत्वा यथा वतो भवेद्वली शेषस्थञ्च तृणं गृह्णन्पृथिव्यां वक्रगो यथा । एवं मध्यगतो वायुः कृत्वा पित्तं पुरःसरम् स्वानुगं कफमादाय, नाड्यां वहति सर्वदा” चेयं युक्तिः खंडिता, तथाच, अदौ च वहते पित्तं मित्याग्निर्नाड्योऽंशे प्रदर्शिता दोषाविष्टपरमे सद्रचनमिति सुदांतसेनोक्ता युक्तिरपि, ॥ १५ ॥

स्वस्थज्ञानमाह.

भूलतागमनप्राया, स्वच्छास्वास्थ्यमयीशिरा ॥ १६ ॥

भूलता किंचुलकः “ केंचुआ ,, इतिभाषायाम्प्रासिद्धः तद्वत्
गमनप्राया । प्रायइति बाहुल्येन मसृणवक्रगमनां स्वच्छा । परितो
जाड्यरहिता, स्वास्थ्यमयी, सुस्थतासूचिका शिरा भवति केचिद्
स्याग्रे “ सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ,, इति ।
पठन्ति परं तदुत्तरार्द्धे प्राचीनपुस्तके न दृष्टम् ॥ १६ ॥

प्रातः स्निग्धमयी नाडी मध्यान्हे प्युष्णतान्विता ।

सायान्हेधावमाना च चिराद्दोगविवर्जिता ॥ १७ ॥

चिराद्दोगविवर्जिता—चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोर्

प्युक्तिः । अर्थात् यस्य बहुदिनं रोगो ना भूत् वा अधिकदिन
मध्ये रोगो न आविष्यति तस्य नाडी धमनी प्रातः स्निग्धमयी
प्रभाते स्निग्धा , मध्यान्हेऽपि उष्णतान्विता उष्णतासहिता
सायान्हे सन्ध्यायाम् च धावमाना शीघ्रगा भवति ॥ एतच्च
पथ्याशिनामेव ॥ १७ ॥

वातादीनां क्रमेण गतिमाह

वाताद्वक्रमता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।

स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥ १८ ॥

वक्रंति वायोस्तिर्यग्गमनात्तिरोवहन्ती एवं तत्प्रकोपादिना

आतादेर्गतिरपि ज्ञातव्या चपलेति नह्येहूर्वज्वलनात् ऊर्ध्वचंचला
स्थिरेति ' जलस्यनीचगमनादनुत्थणा । मिश्रिते मिश्रितचिन्हा
भवति ते द्विदोषजे उभयचिन्हा सर्वजे सर्वचिन्हा चपलतास्थिर-
तयोः समयभेदेनाऽविरोधः ॥ १८ ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य विशेषमाह

सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनान्नाडीम् ।
पित्तेन काकलावकभेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥ १९ ॥

विबुधाः पण्डिताः प्रभञ्जनात् कुपितवातात् सर्पजलौका-
दिगतिं नाडीं वदन्ति कथयन्ति । जलं ओकः स्थानं यस्याः सा
“जोंक” इति नाम्ना प्रसिद्धा आदिना वाते वृश्चिकादिगतिर्दोलायिता
पित्तेन कुपितपित्तेन काक लावकभेकादिगतिं सुधियः प्राज्ञा विदुः
लावकः लावा इति नाम्ना प्रसिद्धः । अस्य प्रभेदो यथा “ लावा-
विष्किरवर्गस्युक्ते चतुर्द्धा मता बुधैः पांशुलो गौरकोऽन्धोऽस्ति
पौड्रको दर्भकस्तथा” ॥ पौड्रकः किञ्चिद्रक्तः आदिशब्देन पित्ते
कलिङ्गकलविङ्कादिगतिः ॥ १९ ॥

राजहंसगयूराणां पारावतकपोतयोः ।

कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंहृता ॥ २० ॥

कफसंहृता धमनी, कुपितकफयुक्ता नाडी राजहंसः कलहंसः
हंसानां राजा राजहंस्तादि यथा च “ चरणैश्चञ्चुसहितैर्लोहिता
ये स्वयं सिताः । ते राजहंसा विख्याता इत्याहुः कोषकोविदाः”
अनुमानेन सारस इति नाम्ना प्रसिद्धः मयूरः तेषाम् । पारावतः

कपोतपक्षी कपोतः घुघुती, पिंडुकिया, इति प्रसिद्धश्चित्रकण्ठवि-
हङ्गमः तयोः । कुक्कुटः ताम्रचूडः । मुरगा, इति प्रसिद्धः तदादि-
गतिं धत्ते यथाऽमीपक्षिणश्चलन्ति तथा कुपितरुफयुक्ता नाडी चल-
न्तीति भावः ॥ आदिशब्देन गजवराङ्गनादिगातिरनुसरणीया ॥ २० ॥

द्वन्द्वजस्यापि क्रमेणैवं भेदानाह

मुहुः सर्पगतिं नाडीं मुहुर्भेकगतिं तथा ।

वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥ २१ ॥

भेकः मण्डूकः यस्य प्लुतगतिर्भवत्यन्यत्सुवचम् ॥ २१ ॥

भुजगादिगतिं नाडीं राजहंसगतिं तथा ।

वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥ २२ ॥

भुजगादीनां गतिरिव गतिर्यस्यास्तामिति ॥ २२ ॥

मण्डूकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।

पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥ २३ ॥

महाधियः पाण्डिताः पित्तश्लेष्मसमुद्भूताम् । पित्तकफजाता-
मित्यर्थः ॥ अत्राप्यादिशब्देन वृश्चिकादिगतिरन्वेषणीया । नूतन-
पुस्तकेषु मण्डूकादिगतिमित्यस्य श्लोकस्याग्रेऽयं श्लोकः । सूक्ष्मा “शीता-
स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा कफवातोद्भवा नाडी सर्पहंसग-
तिर्भवेत्” दृश्यते, अस्यायमर्थः अणुतरसूक्ष्मता, न तु पित्ताधर्मः
संस्थाप्यत्र त्रिकृतिविषमसमवायावस्थत्वात् कस्य चित्संयोगादिवि-
शेषस्य विवित्रं कार्यं भवति, यथा हरिद्राचूर्णयोः लौहित्यम् अथवा

पित्ताग्नेष्टमणोर्द्रवत्वात्सूक्ष्मत्वं शीततास्थिरत्वे कफस्य कार्ये ॥ २३ ॥

त्रिदोषजामप्याह

उरगादि लावकादि हंसादीनाञ्च विभ्रती गमनम् ।

वातादीनाञ्च समं धमनी सवन्धमाधत्ते ॥ २४ ॥

उरगादीनां लावकादीनां हंसादीनां गमनं विभ्रतीः संनिपाते धमनीतिशेषः । वातादीनाञ्च समं अन्यूनानतिरेकं अर्थात् आदौ उरगादिवन्मध्ये लावकादिवत् अन्ते हंसादिवच्चलति सम्बन्धं आधत्ते यथा वातपित्तकफानां नाड्यः क्रमशश्चलन्ति तथा चलेत्तिर्हिसुखसाध्यत्वं पित्ताक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च यदादौ पित्तगतिः । मध्ये वायुगतिः अन्ते श्लेष्मगतिरिति विपरीतक्रमेण चलति तदा कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्चेति भावः ॥ २४ ॥

लावतित्तिरिवार्ताकगमनं सन्निपाततः ।

कदाचिन्मन्दगा नाडी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥

त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया साभिषग्वरैः ॥ २५ ॥

सन्निपाततः त्रिदोषात् नाडी लावतित्तिरिवार्ताकगमनं धत्ते इति शेषः लावः लवा इति प्रसिद्धः । तित्तिरिः तीतर इति भाषाप्रसिद्धः “ तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात्सतुगौरः कषिञ्जलः ” इति कोशः तित्ति इति शब्दं रौति रुधातोर्वाहुलकार्त्तिकः । वार्ताकः वेटर इति भाषा प्रसिद्धः वा नाडी कदाचिन्मन्दगा अशीघ्रगा कदाचित् क्षणकालानन्तरम् । शीघ्रगा त्वरितगमनवती भवेत् जायेत सा

नाडी भिषग्वरै वैद्यवर्यैः त्रिदोषप्रभवे रोगे सन्निपाते विज्ञेया
ज्ञातव्या ॥ २५ ॥

सन्निपातेसामान्यतःसुखसाध्यत्वमाह

यदा यं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथागतिः ।

तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ॥ २६ ॥

नाडी धमनी यदा यस्मिन्काले यं धातुं रसरक्तादिकम् ॥
आप्नोति प्राप्नोति तदा तस्मिन्काले तथागतिः स्यात् तथाहि सुख
साध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ज्ञायते । अयमर्थः अपराह्लादौ नाडी
वातोस्वणा प्रथमं वातगत्येव वहति ततो यथायथं पित्तादिगत्वा
ततः सुखसाध्यत्वं व्यतिरेकेण व्यतिरेकः । तदुक्तमन्यैः नाडी
अथाकालगतिस्त्रयाणां प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ २६ ॥

अथ सन्निपातस्यासाध्यलक्षणमाह.

मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा ।

स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशश्च सूक्ष्मा ॥

नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यंगुलीः संस्पृशेद्वा ।

भावैरेवं बहुविधत्रिभिः सन्निपातादसाध्या ॥ २७ ॥

सन्निपातात् धमनी नाडी मन्दं मन्दं । मुहुर्मुहुर्दृष्टमप्रखर-
मितियावत् । शिथिलशिथिलं स्खलद्गतिम् । व्याकुलं व्याकुलं
अस्तवदितस्ततः वा समुच्चये यथास्यात्तथा स्थित्वास्थित्वा स्थित्वा-

स्थित्वैत्यावृत्त्या च तद्रूपैव गतिः हित्वाहित्वेति भावः वहति चलति च नाशं अदर्शनम् आति प्राप्नोति सूक्ष्मा सुदुर्बला सती यदि लभ्यते तदा अनित्यं प्रायः स्थानात् अंगुष्ठमूलतः स्खलति कदापि तत्र न स्पन्दते इत्यर्थः तदुक्तं “ हन्ति च स्थानं विच्युतेति ” पुनरपि कियद्विलम्बेन अंगुली वा संस्पृशेत् । किञ्चित्स्फुरेत् । एवं इत्येवंरूपैः बहुविधविधैः अनेक भावैः धर्मैः सत्तिपातात् असाध्या साधयितुमशक्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

निम्नलिखितश्लोकाः मूलपुस्तके न सन्ति.

महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।

नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥

त्रिदोषेस्पन्दते नाडी मृत्युकालेऽपि निश्चला ॥ २८ ॥

यस्य देहिनः । महातापेऽपि शरीरे बृहति सन्तापेऽसत्यपि महातापशब्देन आशया कृष्टपित्तादितापनिगसः । शीतत्वे इत्यत्रापि महेतिसंबन्धते शरीरस्य महाशीतत्वे अतिशीतलतायुक्तत्वे शिरा नाडी तापिता स्यादितिशेषः तस्य रुग्णस्य मृत्युः न संशयः । अवश्यं मृत्युर्गतिर्यः । कीदृशी शिरा नानाविधगतिः वाताद्यनेक गतिमती त्रिदोषे सन्निपाते अपिशब्दश्चार्थोऽत्र मृत्युकाले च मरणसमये नाडी निश्चला सती स्पन्दते स्फुरति ॥ २८ ॥

पूर्वं पित्तगतिं मधञ्जनगतिं श्लेष्माणमाविभ्रतीम् ।

सन्तानभ्रमणं मुहुर्विदधती चक्राधिरूढामिव ॥

सौत्रत्वं दधतीं कलापिगतिकां सूक्ष्मत्त्वमातन्वतीम् ।

नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगतिज्ञानिनः २९

नाडीगतिज्ञानिनः । नाडीज्ञानकुशलाः सुधियः पण्डिताः । पूर्वं
प्रथमं पितागतिं तदनु प्रभञ्जनगतिं वातगतिं तदनन्तरं श्लेष्माणं
कफं आविभ्रतीम् मुहुः वाग्भारम् चक्राधिरूढामिव चक्रोपरिभ्राम्य
माणागिव सन्तानभ्रमणं सन्तानेन विस्तारेण भ्रमणं विदधतीकुर्वती
तीव्रत्वं अतिशयवेगम् दधतीं एवञ्च कदाचित् कलापिगतिकां
कलापी मयूरस्तद्वद्गमनाम् । सूक्ष्मत्वं कृशतामित्यर्थः । आतन्वती
म् आपादयन्तीं धमनीं नाडीं नो च साध्यां वदन्ति असाध्या
कथयन्तीतिभावः ॥ २९ ॥

तथाचान्यत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यात्युच्चा च स्थिरात्यन्ता याचेयं मांसवाहिनी ।

या च सूक्ष्मा च वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः ३० ॥

या नाडी अत्युच्चा अत्युच्चगतिः सहजतोप्युच्चतरेत्यर्थः
अत्यन्ता स्थिरा ध्याननैवज्ञायमानगतिः मांसवाहिनी लग्नाकृतिः
मांसाहारे यादृशी नाडीगतिर्भवतितादृशी । सूक्ष्मा च वक्रा च
पृथगिव वाद्ययान्तरमिति बुधाः तामसाध्यां विदुः ॥ ३० ॥

असाध्यत्वापवादमाह

भारपवादमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणाच्चाडी ।

सम्पूर्च्छतापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥ ३१ ॥

भारः गुरुभारोद्वहनम् । प्रवाहः अविच्छेदेन रक्तादिप्रवृत्तिः
मूर्च्छा मोहः “क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः वेगाघाता
नवाभिघाताद्वानसत्वस्य वा पुनः ॥ करणायतनेपूषा बालेष्व
भ्यन्तरेषु च निविषन्ते यदादोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवा ”
इत्यादिनोक्ता भयः व्याघ्रादिदर्शनाधीनचित्तवृत्तिविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, “ रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकुण्ठ्यदं भयम् ”
शोकः इष्टवियोगानिचित्तको मनसः संतापः एते प्रमुखा आदयो
यस्य तत्कारणं तस्मात् नाडी धमनी, माढम् अतिगात्रं, संमू-
र्च्छिता अपि अतिनिस्पन्दापि पुनरपि, जीवितं धत्ते, साध्यतां-
यातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदुक्तम्

पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो भवेत् ।

शाम्यते विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥ ३२ ॥

पतितः वृश्चादितः सन्धितः अश्यादिसन्धानेनसंहितः भेदी, अ-
तिसारी, च यः नष्टशुक्रः राजयक्ष्मणा, क्षयेण वा वीर्यक्षययुक्तः
भवेत् तस्य विस्मयः असाध्यत्वस्य संदेहः ॥ शाम्यते नावतरति,
न किञ्चिन्मृत्युकारणं, मृत्युकारणं न स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्यत्रापि

तथा भूताभिषङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।

समांगा बहते नाडी तथा च न क्रमं गता ॥

अपमृत्युर्त्तसोगांगा नाडी तत्सन्निपातवत् ॥ ३३ ॥

भूताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गे देवजुष्टादौ यस्य नाडी
त्रिदोषवत् सन्निपातवत् उपस्थिता, तद्वद्भ्रमना, एवभवति न तु
तत्फलप्रदा, अङ्गेनसमा, समांगा वातपित्तकफस्वभावक्रमवती,
तथाचेति नक्रमं गता, क्रमं व्यतिक्रमं न गतेत्यर्थः तस्मादेव ।
अपमृत्युः अपगतो मृत्युः यस्याः सा नाडी सन्निपातवत् रोगांगा
न परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यात् ॥ ३३ ॥

तदुक्तम्

स्वस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।

भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषणम् ॥ ३४ ॥

स्वस्थानहीने उच्चस्थानादितः पतनादंगुष्टमूलतश्चलने, शोके
पुत्रदाग्धनादिविग्रहे हिमाक्रान्ते शीतव्याप्ते अङ्गानामितिशेषः निर्गदा
अपि अगोगा नाड्योनिश्चला भवन्ति, तत्र स्वस्थानहीनादिसत्त्वे
ऽपि किञ्चित्, कथमपि, दूषणम् असाध्यत्वभ्रमो न ॥ ३४ ॥

स्तोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् ।

पित्तस्थानं विजानीयाद् भेषजं तस्य कारयेत् ॥ ३५ ॥

यदा नाडी वातकफं स्तोकं अल्पं वहति वातकफाभ्यां नाडी किञ्चि
द्वहति इतिभावः दुष्टं, क्षीणत्वाऽधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुल्बणं,
पित्तं, दारुणं विषमवेगेन वहति तदा पित्तस्थानं, पित्तस्य स्थितिं
विजानीयात् बुध्येत तस्य रोगिणः भेषजं औषधं कारयेत् तदा
तत्प्रतीकारार्थं भेषजं कुर्यात् असाध्यता न स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

स्वस्थानाच्यवनं यावद् धमन्या नोपजायते ।

तावच्चिकित्सा सत्वेऽपि नासाभ्यमिति हि स्थितिः ३६

यावत् धमन्याः स्वस्थानात् अंगुष्ठमूलात् च्यवनं पृथक्त्वं,
न स्यात् न भवेत् तावत् चिकित्सासत्वेऽपि रोगकारणे सत्यपि
यथा “ आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता, सूतप्र-
धाना, दैवी स्याच्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहो-
मादिसंस्कृता कलौ चारुण्ये लोके मानुषी तत्र पूजिता ” तस्य
लक्षणं यथा, “ याभिः क्रियाभिः जायन्ते शरीरे धातवः समा-
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषयां मतम् ” हि तथाहि न
असाध्यं, इति स्थितिः मन्मते, तच्च प्रायिकं बहुधाव्यभिचारदर्शनात्
हन्ति च स्थानविच्युतेत्यत्र, चकारस्य योग्यवच्छेकत्व-
मिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रसङ्गात्कालनिर्णयमाह.

भूलता भुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् ।

विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥ ३७ ॥

यस्य नाडी भूलता किंचुलकः कंचुआख्यकीट विशेषः
तदाकारा कदाचिन्महीलतावत्कृशा तद्वतिवदतिमसृणवक्रगमना
च भुजगः सर्पः तदाकारा कदाचित्सर्पवत्पुष्टा तद्वतिवद्वलवत्तर-
वक्रगमना च विशीर्णा अलक्ष्यतामापन्ना सती क्षीणतां अति-
कृशतां याति प्राप्नोति तर्हि देहस्य संक्रमात् देहक्रममपेक्ष्य तेन
देहेऽपि यदा स्थूलः शोथादिना कदाचिच्चकृशः स्यात्तदा,
मासान्ते द्वितीये मासि मरणं पंचत्वं भवेत् त्रियतइति भावः ३७

तथा

क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्तितां लभते क्षणात् ।

सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गं शोथवर्जितम् ॥ ३८ ॥

यस्य नाडी क्षणात् इतिद्रुतं न तु कदाचित् वेगेन ज्वेन गच्छति वहति क्षणात् सत्वरं शान्तताम् अनुपलभ्यत्वं लभते यदि अङ्गं शरीरं शोथवर्जितं स्यात् तस्य सप्ताहात् सप्ताहानन्तरं अष्टमे दिने मरणं भवेत् ॥ ३८ ॥

तथा

हिमवद्विशदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् ।

त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनत्रयात् ॥ ३९ ॥

Indira Gandhi National

यदा, ज्वरदाहेन, तापिनां ज्वरस्य तापेन संतप्तगात्राणाम् त्रिदोषस्पर्शभजतां सन्निपातलक्षणजुषां हिमवद्विशदा, तुषारवद्व्यक्ता, नाडी स्यात् तदा, दिनत्रयात् त्रिदिनानन्तरं चतुर्थे दिवसे मृत्युः भूयात् ॥ ३९ ॥

तदा

निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तथा चैषा विशेषतः ।

मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतुर्यकम् ॥ ४० ॥

दक्षिणे पादे, दक्षिण इतिपुंसः स्त्रियास्तु वागे एव तथा एषा करस्थैव, यतः करस्था नाडी पादपर्यंतव्यापिनी, विशेषतः

विशेषज्ञानार्थं निरीक्ष्या, परीक्षणीया, यदि च नाडी उभयनाड्यपि
करस्था पादस्थाचेत्यर्थः मुखे पुरोभागे तर्जनीनिवेशस्थले, नित्यं
सदा । वहेत् ततस्तु दिनदुर्यकं तदा तु दिनचतुष्टयंव्याप्य,
नरः जीवतीतिशेषः ॥ ४० ॥

गतिं भ्रमरकस्येव वहेदेकदिनेन तु ॥

कन्दे न स्यन्दते नित्यं पुनर्लगतिचांगुलौ ।

मध्येद्वादशयामानां मृत्युर्भवतिनिश्चितम् ॥ ४१ ॥

यदि नाडी भ्रमरकस्य मधुपस्य गतिमिव परिभ्रमणरूपं
गमनमिव यथा भ्रमर इतस्ततो गत्वा त्यक्तप्रदेशं श्रयते तद्वदित्यर्थः
वहेत् चलेत् तदा एकदिनेन मृत्युर्भवति ॥ कन्दे नाडीमुखे स्पन्द
नस्थाने न स्यन्दते कदाचिन्न स्यन्दतेस्वरूपं स्यन्दते इतिसम्भाव्यते
नित्यं प्रायः पुनश्चांगुलौ तन्मूले कदापिलगति तदा द्वादशयामानां
मध्ये द्वादशप्रहरमध्ये निश्चितं भुवं मृत्युः भवति ॥ ४१ ॥

स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्द्योत इवेक्ष्यते ।

दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते भुवम् ॥ ४२ ॥

यस्य नाडी धमनी स्थित्वा मुखे अंगुष्ठमूले विद्युद्द्योत इव
विद्युतः सौदामिन्याः द्योतः इवप्रकाश इव ईक्ष्यते दृश्यते तस्य
जीवितं प्राणः दिनैकं एकदिनं व्याप्य तिष्ठति द्वितीये अष्टप्रहरा
दूर्ध्वं भुवं निश्चितं म्रियते पंचत्वं यास्यतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वस्थानविव्युता नाडी यदा बहति वा न वा ।

ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि स्थितिः ४३ ॥

यस्य रोगिणो नाडी स्वस्थानात् अंगुष्ठमूलात् विच्युता
विस्रंसिता सती वहति चलति वा न वहति च हृदये उरसि
तीव्रा दुःसहा ज्वाला दाहश्चेत्तदा ज्वालावधि ज्वालापर्यन्तं स्थितिः
जीवनस्य मर्यादेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

SANS
615.536
ICAN

अंगुष्ठमूलतो बाह्ये द्व्यंगुले यदि नाडिका ।

प्रहरार्द्धात् वहिर्मृत्युर्जाणीयाच्च विचक्षणः ॥ ४४ ॥

अंगुष्ठमूलतः अंगौ पाणौ तिष्ठति अंगुष्ठः वृद्धांगुलिस्तस्य
मूलतः बाह्ये, वहिर्भवे, द्व्यंगुले मध्यमानामिकयोरधः यदि नाडिका
वहति, चलति तदा विचक्षणः विद्वान् प्रहरार्द्धाद्वहिः अर्द्ध-
प्रहरानन्तरम् मृत्युं जानीयात् ॥ ४४ ॥

द्व्यंगुलाद्बाह्यतो नाडी मध्ये रेखा वहेद्यदि ।

सार्द्धप्रहरकान्मृत्युर्जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥

द्व्यङ्गुलात् तर्जन्याः मध्यमायाश्च, बाह्यतः यदि मध्ये,
अनामिकायामध्ये रेखा अल्पा, नाडी धमनी, वहेत् तदा, सार्द्ध
प्रहरकात् अर्द्धप्रहरेण सह वर्तमानात्प्रहरात् मृत्युः आत्मशरीरे
न्द्रियविभोगः जायते, अत्र संशयः न, ॥ ४५ ॥

मध्ये रेखासमा नाडी यदा तिष्ठति निश्चला ।

षड्भिश्च प्रहरैस्तस्य ज्ञेयो मृत्युर्विचक्षणैः ॥ ४६ ॥

यदा मध्ये, मध्यमायाः निवेशस्थाने रेखा अल्पा सूक्ष्मेति-
यावत् समा, चर्द्धर्वाधो गतिरहिता, नाडी धमनी निश्चला स्यन्द-

रहिता सती, तिष्ठति विचक्षणैः प्राज्ञैः षड्भिः प्रहरैः षट्प्रहरान
न्तरं मृत्युः ज्ञेयः ॥ ४६ ॥

पादाङ्गुलगता नाडी चञ्चला यदि तिष्ठति ।
त्रिभिस्तुदिवसैस्तस्य मृत्युरेव न संशयः ॥ ४७ ॥

पादाङ्गुलगता, पादाङ्गुलपर्यन्तव्याप्ता नाडी, यदि चञ्चला,
सती विद्युत् द्योतिरिव, तिष्ठति तस्य त्रिभिः दिवसैः चतुर्थेदिने
मृत्युः एव संशयो न ॥ ४७ ॥

पादाङ्गुलगतानाडी कोष्ठा वेगवती भवेत् ।
चतुर्भिर्दिवसैस्तस्य मृत्युरेव न संशयः ॥
पादाङ्गुलगता नाडी मन्दमन्दा यदा भवेत् ।
पञ्चभिर्दिवसैस्तस्य मृत्युर्भवति नान्यथा ॥ ४८ ॥

कोष्ठा किञ्चिदुष्णा चतुर्भिर्दिवसैः दिनचतुष्टयानन्तरम्
मन्दमन्दा, अतिशिथिला, पञ्चभिर्दिवसैः पञ्चदिनानन्तरम्
अन्यत्सुवचम् ॥ ४८ ॥

एवं संख्यादिभेदेन नाडीज्ञेया विचक्षणैः ।
स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥

यतः नाडी ज्ञानविद्यास्वर्गेऽपि दुर्लभा अतः प्रयत्नतः पौ-
रुषात् गोपनीया, सर्वत्र सच्छिष्यादिषु शिक्षा करणेन सुरक्षणी-
या अन्यथेयमप्यशिक्षाकरणान्नष्टा भविष्यति ॥ ४९ ॥

इति नाडीविज्ञाने द्वितीयोद्योतः ॥

अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया पथमं ज्वरनिरूपण माह.

तत्र ज्वरपूर्वरूपे

अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थराः प्लवाः ।

प्लवः प्रवल्तां याति ज्वरदाहोऽभिभूतये ॥

सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥ ५० ॥

अङ्गग्रहेण, गात्रवेदनया ज्वरपूर्वरूपेणेत्यर्थः नाडीनां मन्थरा, मन्दा, प्लवाः उत्प्लुतगतयः भवन्ति, प्लवः नाड्याः भेकादिव-
द्रमनं, प्रवल्तां, अधिकत्वं, याति प्राप्नोति, कस्मै प्रयोजनाय,
ज्वरान् दाहस्तापस्तस्याभिवृद्धये वृद्धये अङ्गग्रहेणेति सामान्याङ्ग-
ग्रहसूचकं प्लवः प्रवल्तामिति विशेषाङ्गग्रहस्य पिशुनमिति लक्षण-
द्वयं, सान्निपातिकरूपेण, सान्निपातरूपवहनेनेव सर्ववेदना नाना-
कष्टाः भवन्ति, ॥ ५० ॥

ज्वररूपमाह ॥

ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती मता ॥ ५१ ॥

ज्वरकोपे धमनी नाडी सोष्णा, उष्णेन सह वर्तमाना,
वेगवती शीघ्रगमना मता कथिता, यत उक्तमपि “उष्मापितादृते
नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ उष्णा वेगधरा, नाडी ज्वर-
कोपे प्रजायते” ॥ ५१ ॥

अन्यत्र च

ज्वरे वक्रं प्रधावन्ति तथा च मारुतप्लवे ।

रमणांते निशि प्रातस्तथादीपशिखा यथा ॥ ५२ ॥

नाड्यः ज्वरे वक्रं सर्पादिगमनं यथास्यात्तथा प्रधावन्ति, शीघ्रगमना भवन्ति, मारुतप्लवे च म्रियन्ते जना अनेनवृद्धनासौ मारुतो वायुस्तस्य प्लवे, उद्रेके वृद्धौ, तथा पूर्ववत् धावन्ति, निशि रात्रौ रमणान्ते नैशिकरमणानन्तरम् प्रातः प्रभाते तथा पूर्ववत् प्रधावन्ति, यथा दीपशिखा, इतस्ततो मन्दाचलन्ति ॥ ५२ ॥

तत्रापि विशेषमाह

Indira Gandhi National

सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहजवातजा ।

स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्र मारुते ॥ ५३ ॥

सौम्या, अनुप्रा, सूक्ष्मा, स्तोका, स्थिरा, चिगंदवोपलभ्य-
मानस्यन्दा, मन्दा, अनुद्भूता नाडी सहजवातजा, स्वाभाविकवातजा
स्थूला अकृशा कठिना काष्ठवत्तृढा शीघ्रा शीघ्रगमना तीव्रमारुते
अधिकवायो स्पन्दते, स्फुरति ॥ ५३ ॥

तत्र वातज्वरे

वक्रा च चपला शीतस्पर्शा वातज्वरे भवेत् ॥

वातज्वरे वक्रा जलौकासर्पादिगतितुल्या चपला शीघ्रा
शीतस्पर्शा शीतस्पर्शवती नाडी भवेत् ॥

भृता च सरला दीर्घा शीघ्रा पित्तज्वरे भवेत् ।

शीघ्रमाहननं नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥५४॥

पित्तज्वरे पैत्तिके ज्वरे नाडी भृता पुष्टा सरला अवका दीर्घा अंगुलीत्रयस्थानव्यापिनी शीघ्रा वेगवती भवेत् केचिदेत-
च्छ्लोकाद्धि पित्तसञ्चयदशायां योजयन्ति उत्तराद्धि पित्तकोप
दशायां तत्र समीचीनं काठिन्यशब्दस्य पित्तप्रकोप इत्यर्थो न भवि
सुमहेति अतः काठिन्यात् कठोरतया नाड्याः शीघ्रं द्रुतं आहननं
भवति तथा चला चंचला भवति ।

मलाजीर्णेन नितरां स्यन्दनञ्च प्रकीर्तितम् ॥ ५५ ॥

मलाजीर्णे पित्तज्वरे दोषाजीर्णसम्बन्धे सति नाड्याः नितरां
सुतगं स्यन्दनं गमनं न प्रकीर्तितम् । मलाजीर्णस्य स्तब्धत्वेन
नैसर्गिकपित्तज्वरगमनात्किञ्चिन्न्यूनगमनेतिभावः ॥ ५५ ॥

कफज्वरे

नाडी तन्तुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥

श्लेष्मदोषजा कफज्वरजा नाडी तन्तुसमा अतिसूक्ष्मा मन्दा
हंसपागवतादिगतिवत् अलसगतिः । शीतला शीतस्पर्शा तप्तोद-
कसिकरज्जुवदित्येके ।

वातपित्तज्वरे

चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ॥ ५६ ॥

चञ्चला चपला तरला सरला स्थूला भृता परिपुष्टा

कठिना स्तब्धा वातपित्तदोषजन्येतिभावः ॥ ५६ ॥

वातकफज्वरे

ईषच्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥

ईषत् किञ्चिद् उष्णा उष्णस्पर्शा ईषदुष्णानाडीत्यर्थः अय-
मपि वातधर्मः दृश्यते तथा मन्दा हंसपारावतगमना कफधर्मोऽयं
श्लेष्मवातजा कफवातज्वरजन्येत्यर्थः ।

न्यूनकफेऽधिकवाते दृन्द्वज्वरे

निरन्तरं स्वरं रुक्षं मन्दश्लेष्माभिवातला ॥ ५७ ॥

मन्दः किञ्चिन्मात्रम् श्लेष्मा कफः अतिवातः अधिकवातः
ते लाति गृह्णाति मन्दश्लेष्मातिवातला नाडी निरन्तरम् सततम्
पारावाहिरूपं मध्येन्यगतिरहितं स्वरं तीक्ष्णं मांसशून्यं रुक्षं
अचिकणम् यथातथा बहति ॥ ५७ ॥

रुक्षवातभवे तस्य नाडी स्यात्पित्तसन्निभा—

तस्य रोगिणः नाडी रुक्षः अस्निग्धः कफरहितः वातस्तद्भवे

श्लेष्मविनिर्मुक्ते वातभवे ज्वरे पित्तसन्निभा कुलिङ्गकाकमण्डूक-
गतिस्तुल्या स्यात् ॥

पित्तश्लेष्मज्वरे ॥

सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ५८ ॥

पित्तश्लेष्मसमुद्भवा नाडी सूक्ष्मा कृशा तन्तुवत्सूक्ष्मेति या-
वत् शीता अल्पशीता केवलकफाद्भेदः स्थिरा विश्रान्तजवा भवति
तल्लक्षणं यथा विप्रतिक्तास्यतातन्द्रा मोहः कासो रुचिस्तृषा मुहु-
र्दाहो मुहुःशीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ५८ ॥

पसंगाद्रुधिरकोपजां नाडीमाह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मध्ये करे बहेजाडी यदि सन्तापिता ध्रुवम् ।

तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरा पूरिता मलाः ॥ ५९ ॥

यदि नाडी मध्ये करे अंगुष्ठमूले ध्रुवं सन्ततम् सन्तापिता
बहेत् तदा नूनं निश्चितं मनुष्यस्य मला मलनीकृष्णान्मलाः वा-
तादिदोषाः । रुधिरेण दुष्टरक्तेन आपूरिता सम्यक्पूरिता ज्ञेया ।
केचिन्मध्ये करे कफोणिदेशे इति श्रुते ॥ ५९ ॥

आगन्तुक ज्वररूपभेदमाह ॥

भूतज्वरे सेक इवातिवेगात् ।

धावन्ति नाड्योऽहि यथाविद्यमानाम् ॥

भूतज्वरे देवासुर गन्धर्वयक्षरक्षः पितृपिशाच नागप्रहजे भूता
भिषंगादुद्वेगा हास्यरोदनकम्पनम् इत्यादिनां क्ते नाड्यो हि अतिवे-
गात् अतिज्वरेण अविगतामू समुद्रगानां नदीनां स्रोतः प्रवाह इव
भावन्ति चञ्चन्ति ।

यथा

एकाहिकेन वचन प्रदूरे-
क्षणान्तगामा विषमज्वरेण ।
द्वितीयके वाथ तृतीय तुर्ये-
गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥ ६० ॥

एकाहिकेन विषमज्वरेण कचन प्रदूरे मध्यमानामिकथोनि-
वेशस्थाने नाड्यः क्षणान्तगामा भवन्ति क्षणं क्षणं व्याप्त्य वहन्ति
अथ द्वितीयके अन्येद्युनास्ति वा तृतीयतुर्ये तृतीयके चतुर्थके ज्वरे
नाड्यः क्रमेण तप्ताः उष्णजलनिःसरणमार्गवत् भवन्ति
भ्रमिवत् ॥ ६० ॥

अन्यत्रापि

उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ।
उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
अवेत्क्षीणगतिर्नाडी स्नातव्या वैद्यसत्तमैः ॥ ६१ ॥

ज्वरकोपे अष्टविधज्वरकोपे उष्णा उष्णस्पर्शा, वेगधरा,
वेगवती, नाडी धमनी, जायते उद्देगः उद्गमः एकाकी विजने

कथं सर्वपरिग्रहशून्यो जीविष्यामीत्येवं विधो व्याकुलतारूपाश्चित्त-
वृत्तिविशेषः विग्रहजन्यं दुःखम्वा, क्रोधः मानसः संतापः कामो
मतिः तेषु भयम् व्याघ्रादिदर्शनाधीनचित्तवृत्तिविशेषः चिन्ता,
चिन्तनम् श्रमः, परिश्रमः, तेषु वैद्यसत्तमैः भिषग्वर्यैः क्षीणगतिः
दुर्बलगतिः नाडी क्लान्तव्या, इति, ॥ ६१ ॥

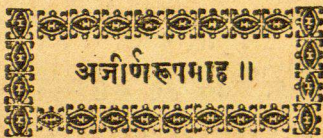

प्रसंगादाह ॥

व्यायामभ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः ।

नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥ ६२ ॥

व्यायामः शरीरायासजनकः पौरुषश्रमः श्रमणं, पर्यटनं,
तस्मिन् । चिन्तायां चिन्तने, श्रमशोकतः च विज्वरे, स्वस्थे य-
नुक्ते नानाप्रभावगमना, अनेकप्रभावगा, शिरा, नाडी, गच्छति,
चलति, ॥ ६२ ॥

अजीर्णरूपमाह ॥

अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिनापरितो जडा ।

प्रसन्नातु द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते ॥ ६३ ॥

अजीर्णे आमपक्वादिसामान्ये, अपाके, नाडी कठिना, अ-
कोमला, परितः उभयपार्श्वतः जडा, अनुद्यमा, प्रसन्ना तु अजी-
र्णाऽभाववतीतु द्रुता, अकठिना शुद्धा, अजडा, त्वरिता,
शीघ्रगा, प्रवर्तते, ॥ ६३ ॥

तत्र विशेषमाह

पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जडा ।

असृक्पूर्णा भवेत्कोष्णा गुर्वी सामागरीयसी ॥ ६४ ॥

पक्वाजीर्णे, परिणतेऽजीर्णे, पुष्टिहीना, पुष्ट्यारहिता, मन्दं
मन्दं यथा स्यात्तथा वहेत् तथा जडा, अनुद्यमा, नाडी वहेत्
असृक्पूर्णा, रुधिरपूरिता, कोष्णा, किञ्चिदुष्णा तथा गुर्वी भवेत्
सामा, आमोनसहिता, आमवातिकेति केचित् गरीयसी, स्थूला,
आमस्य गुरुतायुक्तत्वात् ॥ ६४ ॥

प्रसङ्गाद्भक्षणज्ञानमाह

पुष्टिस्तैलगुडाहारे मांसे च लगुडा कृतिः ॥

क्षीरे च स्तिमितावेगा मधुरे भेकवद्भृतिः ॥ ६५ ॥

तैलगुडाहारे तैलगुडादीनामाहागदित्यर्थः पुष्टिः नाड्याः
पुष्टिः प्रतीयते मांसे च मांसाहारे लगुडोदंडस्तदाकृतिः च क्षीरे
क्षीरपानानन्तरं स्तिमितः मन्दः आवेगः प्रवाहो यस्याः सा स्तिमि
तावेगा मन्दगतिरितियावत् । मधुरे सितादिकृताहारे भेकवद्भृतिः
यद्यपि सिता मधुरा तथापि श्लेष्मकारिणी न मधुरं श्लेष्मणं प्रा-
योजीर्णशालियवाहते मुद्राद्गोधूपतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गला-
मिषात् इति भावमिश्रोक्तेः । अथवा मधुरे औदालिकमाश्लिका-
दिमधुरसाहारे भेकवद्भृतिः औदालिकस्य मधुनः पित्तजक-
त्वात् ॥ ६५ ॥

रम्भागुडवटाहारे रुक्षशुष्कादिभोजनात् ।

वातपित्तातिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥ ६६ ॥

रम्भा कदली शुडः इक्षुविकारः वटः वडा इतिभाषाप्रसिद्धः तेषां आहारे भोजने रुक्षं निःस्नेहद्रव्यं शुष्कं आतपेनाग्निना वा यथा चिपिटकादयः तेषां भोजनात् नाडी वातपित्तातिरूपेण वातपित्तजनितरोगेणैव निष्क्रमम् पूर्वस्मिन्क्षणे वातस्य द्वितीये क्षणे पित्तस्येतिक्रमं त्यक्त्वा कदाचित्पूर्वस्मिन्क्षणे पित्तास्यापीति-भावः वहति चलति ॥ ६६ ॥

अथ रसज्ञानमाह.

मधुरे बहिर्गमना तिक्ते स्वाद्भूलतागतिः ।

अम्ले कोष्णा पुत्रगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥ ६७ ॥

मधुरे मिष्टपदार्थभक्षणे वर्ही मयूगस्तद्वद्रमना तिक्ते कटु-द्रव्यभोजने भूलता किंचुकः केंचुभा इतिप्रसिद्धः तद्वद्रतिः अम्लेनिम्बुकादिसेवने कोष्णा किंचिदुष्णा तथा पुत्रगतिः मंडूकगतिः कटुके मरिचादिभक्षणे भृङ्गसन्निभा भ्रमरवदितस्तत आगत्य स्वस्थानस्थितिमती ॥ ६७ ॥

कषाये कठिनाम्लाना लवणे सरलाद्भुता ।

एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाना धर्मवती धरा ॥ ६८ ॥

कषाये हरीतक्याद्यदने कठिना कठोरा म्लाना जडा लवणे पटुरसे सरला कजुगतिका द्रुता शीघ्रगा एवं द्वित्रिचतुर्योगे

द्वित्रिचतुरासा संयोगादरे नानार्धावती अनेकगतिमती घरा नाडी
भवतीतिशेषः ॥ ६८ ॥

तथा

द्रवेति कठिना नाडी कोमला कठिनाशने ।

द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥ ६९ ॥

द्रवे श्रीखण्डानकादिषामन्ये कठिना नाडी कठिनाशने मोदका-
दिभशने कोमला मृदुस्पर्शा द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये वर्षोपलादिद्रवद्र-
व्य काठिन्ये कोमला अपि च कठिना आदौ कोमलापश्चात्क-
ठिनेति ॥ ६८ ॥

क्षेपका एते श्लोकाः

अम्लैश्च मधुराम्लैश्च नाडी शीता विशेषतः ।

चिपिटैर्भृष्टद्रव्यैश्च स्थिरा मन्दतरा भवेत् ॥ ७० ॥

अम्लैः अम्लरसकैर्द्रव्यैः मधुराम्लैः मिष्टाम्लैः विशेषतो
नाडी शीता शीतस्पर्शा चिपिटैः पृथुकैः चिरवाइतिप्रसिद्धैः ।
भृष्टद्रव्यैः चणकवहुरीइत्यादिभिः नाडी स्थिरा मन्दतरा अतिश-
येनमन्दा भवेत् ॥ ७० ॥

कूष्माण्डैर्मूलकैश्चैव मन्दामन्दा च नाडिका ।

शार्कैश्च कदलैश्चैव रक्तपूर्णैव नाडिका ॥ ७१ ॥

कूष्माण्डैः बृहत्फलैः पेठा इति प्रसिद्धैः । मूलकैश्चैव शालग-
कैटकैः मूली इति भाषा प्रसिद्धैः । नाडिका मन्दमन्दा भवति । शकैः
पत्रपुष्पादिशकैः । कदलैः कदलीफलैः च नाडिका रक्तपूर्णा इव
कोष्णा भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मांसात्स्थिरवहा नाडी दुग्धे क्षीता वलीयसी ।

गुडैः क्षीरैश्च पिष्टैश्च स्थिरा मन्दवहा भवेत् ॥ ७२ ॥

पिष्टैः गोधूममाषापिष्टकजातैर्द्रव्यैः ॥ ७२ ॥

अम्लेऽपि हृद्यमुस्थत्वे भवन्ति तापिताः शिराः ।

उपवासात्भवेत्क्षीणा तथा च द्रुतवाहिनी ॥

संभोगान्नाडिका क्षीणा ज्ञेया द्रुतगतिस्तथा ।

उष्णत्वं विषमावेगा ज्वरिणां दधिभोजनात् ॥ ७४ ॥

अम्ले अम्लरसभोजने असुस्थत्वे हृत्स्थत्वे सति शिराः

नाड्यः तापिता उष्णाः भवन्ति उपवासात् लंघनात् क्षीणा क्षीण
गतिः तथा च द्रुतवाहिनी शीघ्रगामिनी संभोगात् स्त्रीसंगात्
नाडिका क्षीणा तथा द्रुतगतिः ज्ञेया ज्वरिणां ज्वरवतां दधिभो-
जनात् नाड्यामुष्णत्वं प्रतीयते तथा च नाडी विषमावेगा
विषमवेगवती भवति ॥ ७४ ॥

अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह.

मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥

मन्दः कफाधिक्यानांदः अग्नि औदर्यो वाहिः यस्य तस्य

क्षीणः अतिव्यवायादिना नष्टः धातुः शुक्रं यस्य तस्य, नाडी तदु-
क्तम् “मन्दाग्नौ क्षीणधातौ च नाडी क्षीणतमा भवेत्” । मन्दतमा,
अतिशयेन मन्दा भवेत् ।

तथा

मन्देग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृतिस्तथा ॥ ७५ ॥

अन्ये तु

आमाशये पुष्टिविवर्द्धनेन

भवन्ति नाड्यो भुजगाग्रवृत्ताः ।

आहारमान्द्यादुपवासतो वा

तथैव नाड्यो भुजगाग्रमानाः ॥ ७६ ॥

आमः अग्निलाघवादपक्वमग्नं, तस्य आशयः नाभिस्तनयोर्मध्यभागे उपक्वस्थानं तस्मिन् पुष्टिविवर्द्धनेन पुष्टिकरद्रव्यभोजनेन, नाड्यः भुजगः सर्पः तस्य अग्रम् शिरः इव वृत्तं वर्तुलाकारं यासां ताः भुजगाग्रवृत्ताः; सर्पफणाकार इव वर्तुलाइत्यर्थः अहारः भोजनम् तस्य मान्द्यात् न्यूनत्वात् अल्पभोजनकरणादितिभावः उपवासतः अनाहारात् वा भुजगः इव अग्रे अंगुष्ठमूले मानं गतिप्रमाणं यासां ताः सर्पवत्गमनशीलाः सर्वफणवद्वर्तुलाकाराश्चेति ७६

प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह.

लघ्वी भवति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ ७७ ॥

दीप्तः ज्वलितः अग्निर्यस्य तस्य दीप्ताग्नेः पुरुषस्य नाडी लघ्वी लाघवयुक्ता नातिस्यन्दा न निस्यन्देत्यर्थः तथा वेगवती जववती मता कथिता ॥ ७७ ॥

प्रसङ्गाद्ग्रहणीमप्याह

पादे च हंसगमना करे मण्डूकसंप्लवा ।

तस्याग्नेर्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणीगदः ॥ ७८ ॥

यस्य पादे दक्षिणपादवामग्रन्थिपार्श्वके हंसगमना करे अंगु
ष्टमूलमणिवन्धयोर्मध्ये मण्डूकसंभवा भेकवद्गमना तस्येदेह
शरीरे अग्नेर्मन्दता अग्निमान्द्यं अथवा ग्रहणीगदः ग्रहणीरोगः । ७८ ।

तथा

भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन निर्वीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।

विलम्बिकायां प्लवगा कदाचित् आमातिसारे पृथुता जडा च ७९

ग्रहणीगदेन भेदेन महता संग्रहणीरोगकेन रेचनेन नाडी शान्ता
कदाचित्किञ्चिदेवज्ञायमानगमना वेगरहितेत्यर्थः अतिसारभेदे
चिरातिसारिणो रेचने निर्वीर्यरूपा अतिमृदुस्यन्दा विलम्बिकायां
कफवाताजीर्णजन्यरोगविशेषे कदाचित् प्लवगा मण्डूकवद्गतिः
आमातिसारे अन्नाजीर्णजन्येऽतिसारे पृथुला पुष्टा जडा च जडव
द्गमना च भवति ॥ ७९ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ विसूचिकाज्ञानम्

निरोधे मूत्रशकृतो विद्ग्रहे त्वितराश्रिताः ।

विसूचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत्क्रमाः ॥ ८० ॥

मूत्रशकृतोः मिलितयोर्द्वयोर्मूत्रमलयोः निरोधेः स्वतः स्वच्छया धारणे
तु विद्ग्रहे केवलस्य मलस्य निरोधे विसूचिकाभिभूते च इतरा
श्रिताः केवलमूत्रनिरोधाश्रिताः नाड्यः भेकवत्क्रमाः भवन्ति ८० ॥

पसङ्गादानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह

आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ ८१ ॥

आनाहे मूत्रशकृतादिनिरोधके रोगविशेषे मूत्रकृच्छ्रे मूत्रस्य
कृच्छ्रेण प्रवर्तके नाडी गरिष्ठता भवेत् नाड्या गुरुता स्यात् ८१

शूलज्ञानमाह

वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन सदातिवक्रा हि शिरा वहन्ति ।

ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन साध्मानशूलेन च पुष्टिरूपा ८२

वातेन शूलेन वातजन्यशूलेन मरुत्प्लवेन वातोल्वणगत्याहि
सदा अतिवक्राः कुटिलाः शिराः नाड्यो वहन्ति पित्तविचेष्टितेन
पित्तजशूलेन ज्वालामयी भवति द्वन्दजशूलेन द्वन्दलक्षणवती
साध्मानशूलेन आध्मानसहितेन शूलेन पुष्टिरूपा पुष्टियुक्ता
वहति ॥ ८२ ॥

अथ प्रमेहज्ञानमाह ॥

प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणे ॥ ८३ ॥

प्रमेहे शुक्रवटितरोगविशेषे मूत्रदोषे ग्रन्थिरूपा ग्रन्थिपर्णेव
मध्ये मध्ये ग्रन्थिमतीव भवति सा नाडी आमदूषणे तु आमवात
ख्ये रोगे तु सुतप्ता उष्णा भवति ॥ ८३ ॥

विष विष्टम्भ गुल्मज्ञानमाह ॥

उत्पित्सुरूपा विषरिष्टकायां विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।

अत्यर्थवातेन अधःस्फुरन्ती उत्तानभेदिन्यसमाप्तकाले ॥ ८४ ॥

विषारिष्टकायाम् विषेण विषभक्षणेन सर्पादिदंशेन वा
गिष्टिका अकल्याणम् दुःखमितियावत् तस्यां नाडी उत्पित्सुरूपा
नूननरोगोत्पत्तिरिवापरिनिष्ठगमना विष्टम्भः आनाहः गुल्मः वायु
गोला इतिप्रसिद्धो रोगः । तेन विष्टम्भगुल्मेन उत्पित्सुरूपाऽपि
भूत्वा वक्ररूपा भवति अत्यर्थवातेन उपरितनोक्तयोरोगयोर्वाता-
धिक्यात् । नाडी अधःस्फुरन्ती अधस्तात् तिर्यग् भेदिनी भवति अ-
समाप्तकाले एषां रोगप्रणामसम्पूर्णतादज्ञायाम् पूर्वरूपेइत्यर्थः उ-

त्तानभेदिनी लतावदूर्ध्ववेगेन यातीत्यर्थः ऊर्ध्वगतिर्भवतीति ॥ ८४ ॥

गुल्मे विशेषमाह कश्चित्.

गुल्मेन कम्पाऽथ पराक्रमेण पारावतस्येव गतिं करोति ८५

गुल्मेन कम्पा कम्पनशील अतिचञ्चलेत्यर्थः सती नाडी
अथ अनन्तरम् पराक्रमेण उद्योगातिशयेन पारावतस्य इव कपो
तस्य तुल्यं गतिं करोति ॥ ८५ ॥

अथ भगन्दरज्ञानम् ॥

व्रणेऽति कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम् ।

भगन्दरानुरूपेण नाडी व्रणनिवेदने ॥

प्रयातिवातिकंरूपं नाडीपावकरूपिणी ॥ ८६ ॥

अतिकठिने देहेअपक्वे वास्तौ व्रणे नाडी पैत्तिकं क्रमं प्रयाति
पैत्तिकां गतिं कुरुते भगन्दरानुरूपेण भगन्दरे नाडी व्रणनिवेदने
नाडीव्रणे च नसूर इतिप्रसिद्ध पावकरूपिणी उष्णा नाडी वातिकं
रूपं प्रयाति ॥ ८६ ॥

अथ वान्तादिज्ञानम् ॥

वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तोरवेगावरोधाकुलितस्यभूयः ।

गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्रमरालमालेव कफोत्वणेन ॥ ८७ ॥

वान्तस्य कृतवमनस्य शल्यं तृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टा-
स्थिवालनखपूयास्त्रावाऽन्तर्गर्वादिः तेन अभिहतस्य चिद्धस्य वेगे
मलमूत्रादीनां वेगः तस्य अवरोधो धारणं तेन आकुलितस्य व्या-
कुलितस्य जंतोः धमनी नाडी गजेन्द्रमरालमालेव हस्तिहंसयोर्ग-
तिरिव गतिं विधत्ते तद्वद्गमनेतिभावः । भूयः पुनः कफोत्वणेन
बुद्धकफेनापि एतयोरिवगतिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ नाडीस्पन्दनसंख्या

सद्यः प्रसूतस्य शिशोर्नाडी एकस्मिन्पले षट्पञ्चाशद्वारं स्पन्दते ॥

क्रमशस्तदनंतरं पञ्चाशच्चत्वारिंशच्चवारं १ पले स्फुरति ।

पलमिति सर्वत्रानुषज्जनीयम् ॥ यौवने षट्त्रिंशत्स्पन्दाः ॥

प्रौढावस्थायामेकोनत्रिंशत्स्पन्दाः परंच नारीणां द्व्यधिकां
अन्यत्सर्वं समानम् ॥ सामान्यबृद्धावस्थायामष्टाविंशतिः ॥

अतिबृद्धस्यैकत्रिंशत् ॥

मतांतरेण स्वस्थानां नाडीस्पन्दनमाह

जन्मसमयात्सार्द्धद्वयपलकालपर्यन्तं नाडी चत्वारिं
शच्छताधिकंवारं स्पन्दते ॥ तदूर्ध्वमेकवर्षपर्यन्तं सार्द्धद्वयपले
काले त्रिंशदधिकंशतवारं चलति ॥ वर्षादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
२ ॥ पले दशाधिकशत वारम् ॥ ततस्त्रिसंवत्सरं व्याप्य
शतं वारम् ॥ त्रिवर्षादारभ्य सप्तवर्षपर्यन्तं नवतिवारम् ॥
ततश्चतुर्दशाब्दपर्यन्तं पञ्चाशीतिवारम् ॥ चतुर्दशवर्षादूर्ध्वं
त्रिंशद्वर्षमभिव्याप्याशीतिवारम् ॥ त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चाशद्व
र्षपर्यन्तं पञ्चसप्ततिवारम् ॥ पञ्चाशद्वर्षादशीतिवर्षपर्यन्तं
षष्टिवारंप्रवेपते ॥ वयोऽवस्थाक्रमेण सार्द्धद्वयपले कालेऽपि
नाडीनां गतिक्षयो दृश्यते ॥

इति श्री मुरादाबादनगरनिवासिसारस्वतवंशप्रसूतविद्वद्भार

श्रीमुनिललितोपाध्यायसूनुनेंद्रप्रस्थस्थवनवारीलालायुर्वेद

विद्यालयाध्यापकेन सांख्याचार्योपाधिधारिणा

वैद्यहरिहरनाथशास्त्रिणा कृतायां नाडीविज्ञान

संकलितसंस्कृतटीकायां तृतीयोद्योतः ॥